

IRODALOM

- Feduccia, Alan (1980): *The Age of Birds*. Harvard University Press, Cambridge
- Feduccia, Alan (1999): *The Origin and Evolution of Birds* (Second Edition). Yale University Press, New Haven–London
- Hoyle, Fred – Wicramasinghe, Chandra (1986): *Archaeopteryx, the Primordial Bird: A Case of Fossil Forgery*. Christopher Davis, London
- Kessler Jenő (2009): Madárevolúció: fajképződés, fajöltő, kihalás vagy változás? Magyar Tudomány. 5, 586–595.
- Kurochkin, Evgeny N. (1995): Synopsis and Evolution of Mesozoic Birds and Early Evolution of Class Aves. *Archaeopteryx*. 13, 47–66.
- Kurochkin, Evgeny N. (2006): Parallel Evolution of the Theropod Dinosaurs and Birds. *Entomological Review*. 86, Suppl. 1, 45–58.
- Lowe, Percy Roycroft (1933): On the Primitive Characters of the Penguins and Their Bearing on the Phylogeny of Birds, *Proceedings of the Zoological Society of London*. Part 2, 483–538.
- Nopcsa Ferenc [Franz] (1923): On the Origin of Flight in Birds. *Proceedings of the Zoological Society of London*. 463–477.
- Ostrom, John H. (1986): The Cursorial Origin of Avian Flight. In: Padian, Kevin (ed.) *Origin of Birds and Evolution of Flight*. 73–81.
- Palm, Sven (1997): *The Origin of Flapping Flight in Birds. A Theory on the Origin of Birds and the Power of Flapping Flight*. Online.
- Williston, Samuel Wendell (1879): Are Birds Derived from Dinosaurs? *Kansas City Review of Sciences*. 3, 457–460.

LAPOK A KÁRPÁT-MEDENCE ETNIKAI TÉRKÉPEZÉSÉNEK TÖRTÉNETÉBŐL

Klinghammer István Gercsák Gábor

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár,
ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék
klinghammer@ludens.elte.hu

egyetemi docens,
ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék
gercsak@ludens.elte.hu

Történeti-földrajzi bevezető

A Kárpátok íve egybeöleli a két magyar alföldet és Erdély zárt medencéjét, és kialakítja ezzel a Kárpát-medence együttesét. Ezek együttes területe 300–350 ezer km², aszerint, hogy déli határát hol húzzuk meg. Kiterjedésre a medence nagyobb, mint a Brit-szigetek, és nagyobb Itália félszigeténél is.

A terület központi nagy kamrájában a magyar állam alakult ki a 10. században, és megmaradt ott a mai napig. Határa olyan állandóságot mutatott ez idő alatt, mint egyetlen más államé sem ilyen hosszú ideig a kontinensen. Európában a Kárpátok ívén futó országhatárhoz hasonlót csak a Pireneusok hegyvidéke alkotott Spanyolország és Franciaország között. Tizenegy évszázad távlatában a magyar állam jelentette a Kárpát-medence határait. A Kárpát-medence területe a magyar államalapítás óta jó hétszáz éven keresztül egyetlen ország politikai szervezetébe tartozott, és csak az oszmán birodalom terjeszkedése során szakadt három részre, majd létezett megfelelően. A 19. század közepén újra összetartozott nagy tájként, és egyetlen politikai testté egyesült, ám 1920-ban öt

részre szakadt. A központi területtől elhatárolt részei egyikéből sem lett önálló állam: a Kárpát-medencén túli területekhez csatolták őket.

A Kárpát-medence és környéke mértani középhelyet foglal el Európa kontinensén. Olyan tájegység, amely Európa néprajzi tájainak érintkezési vonalában fekszik. Itt szomszédol a kontinensen megtelepedett három nagy nyelvcsalád, a *germán*, a *latin* és a *szláv* a közbeszorult kisebbségekkel. E nyelv- és népcsaládok képviselői között egy mind-egyikkel szemben idegen származású nép, a magyarság lakja Belső-Európa magterületét. A magyarság különleges színt jelent a Kárpát-medencében.

Az etnikai (nemzetiségi) térképezés kezdetei

1784-ben II. József népszámlálást rendelt el Magyarországon, és ugyanígy Erdélyben és Horvátországban is. A népszámlálást a központi hatóságok 1784 és 1787 között a katonaság segítségével hajtották végre. Magyarországon a lakosság száma 6,5 millió, Erdélyé 1,5 millió és Horvátországé 650 ezer, összesen több mint 8,5 millió fő volt. Ez a szám meghaladta a korabeli becsléseket.

A népszámlálások nyomán Magyarország etnikai térképeinek hosszú sora *Korabinszky János* (1740–1811) térképével kezdődik, az 1:1 milliós *Wasser- und Producten Karte des Koenigreichs Ungarn. Als ethnographische Karte adjustirt* 1791-es bécsi kiadásával. A geológus-térképész Korabinszkynek ezzel még aligha lehettek különösebb politikai céljai. Érdekes azonban, hogy utána a nemzetiségi mozgalmak megjelenésével és erősödésével az ország etnikai térképei jó ideig nemzetiségi szerzőktől kerültek ki. *Csaplovics János* 1821-ben publikált műve, a *Gemälde von Ungarn* második kötetéhez mellékelte *Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn sammt Croatien, Slavonien, der Ungarischen Militärgrenze und der Seeküste* már éles vonalakkal határolja el a nemzetiségeket a magyarságtól, de választóvonalai még tárgyilagosnak tekinthetők. *Pavel Josef Šafárik* propagandacélú nemzetiségi térképe 1842-ben Olmützben, a *Slovenský Zemevid* című munkájában jelent meg. Az egész osztrák–magyar birodalmat ábrázoló térképnek nincsen tudományos értéke, hiszen a nemzetiségi határvonalakhoz ekkor még hiányoztak a néprajzi adatok, de ebből a térképből születtek azok a nemzetiségi választóvonalak, amelyek végül Trianonban országhatárokká váltak (Fodor, 1952–1954). A korabeli nemzetiségi propaganda szélsőséges példája a hírhedt *Gáj Lajosnak* 1838-ban napvilágot látott, már inkább politikai, mint etnikai térképe, amelyen *Új-Illyriát* tüntette fel, és az 1848 körül Besztercebányán név nélkül kiadott *Slavonia inferior saeculi X.* című térkép, amely a 10. században Magyarország területén élő népeket ábrázolja a szlovák nacionalisták elgondolása szerint.

Lényeges változással járt, hogy az osztrák császári állam 1840-ben hivatalos, központi statisztikát hozott létre (Klinghammer et al.,

1995). Az 1850-ben végrehajtott birodalmi népszámlálás eredményeinek alapján szerkesztette a kiváló osztrák statisztikus, *Karl Czoernig* (1804–1889) az 1855-ben megjelent, módszertanilag figyelemre méltó, a nyelvi és nemzetiségi térképek területén pedig mér-földkönek számító négylapos *Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie* 1 : 846 ezres méretarányú művét. (A térkép 1:1 584 000 kicsinyítésben is megjelent.)

A kiegyezéstől az I. világháborúig

Az 1867-es kiegyezés szelleme lendületet adott a nemzetiségi térképek szerkesztésének. A dualista államszervezet intézményesen összekötötte a Kárpát-medence népeit, és segítette őket, hogy meginduljanak a felzárkózás útján. A kiegyezés államrendszere felgyorsította azt a polgárosítási folyamatot, amelyet a 18. század második felében az abszolutizmus indított el. Már az 1850-es években megfigyelhető egy bevándorlási hullám az örökös tartományokból (osztrákok, csehek, morvák), ami 1867 után felgyorsult. Ez az időszak volt a tatárjárás, majd a törökök utáni kor harmadik bevándorlási hulláma. És megindul egy belső migráció is. 1910-ben a lakosság több mint 30%-a máshol él, mint ahol született. Magyarország népessége a dualizmus fél évszázada alatt 4,9 millióról 10,1 millióra nőtt. Ez 107%-os növekedés az európai 70%-os növekedéshez képest. A magyarok aránya pedig 1910-re 42%-ról 55%-ra emelkedett.

Az asszimiláció kölcsönös folyamat. Nem az egyik idomul a másikhoz, hanem egymáshoz igazodnak. Egy új magyar nemzet születésének kezdete ez, amely a legnemesebb hagyományra, a nemzeti toleranciára épült (Glatz, 1996).

A kiegyezés utáni első kezdeményezés *Keleti Károly* akadémikus (1883–1892), a

magyar statisztikai szolgálat létrehozójának nevéhez fűződik. A *Hazánk népe...* c. művét az MTA 1871-ben nagydíjjal tüntette ki. Kb. tíz évvel később, a hetvenes évek végén, esetleg a nyolcvanas évek elején készült *Magyarország ethnographiai térképe* kb. 1:2 milliós méretarányban. Erről az Országos Széchényi Könyvtár térképtárában őrzött térképről nem derül ki, hogy ki a szerzője, és mikor készült. Az is lehet, hogy nem önállóan jelent meg, hanem csak melléklete lehetett valamely könyvnek. A térképnek különösebb értéke nincsen, szerzője a lakatlan területek fogalmát még nem ismeri, és minden területet lefed valamely nemzetiség színével.

Az első ismert magyar szerző, aki számottevő néprajzi térképet már valós népszámlálás alapján készített, *Réthy Ferenc* volt. Műve az 1880-as népszámlálás alapján készült, amely először kérdezett a lakosság anyanyelvére. *A Magyar Sz. Korona Országainak Ethnographiai Térképe* című munkát a fiatal *Kogutowicz Manó* (1851–1908) kartografálta. Az 1886-ban kiadott, 1:1,15 milliós méretarányban készült térképen Kogutowicz tizenkét nemzetiséget tüntetett fel tizenkét színnel. A nemzetiségeket a városokban 5–10%-tól, a kis településeken pedig 15–20% aránytól ábrázolta. *Fodor* tanulmányában a mű számos hiányosságra mutatott rá. Az ábrázolás a horvátokat és a szerbeket nem választotta el egymástól, és mivel Horvátországban a *politikai községek* voltak a népszámlálás egységei, amelyek néha tíz helységet is magukban foglalnak, az ottani magyar és német népesség kevesebb színnel szerepel a térképen, mint amennyi volt a valóságban. Magyarország nyugati peremén a horvátokat és a vendeket együtt tüntették fel, holott ezek nem azonosak. Erdélyben a románok által lakott területek lakatlan magas hegységeit sem vették figyelembe, és így

arányszámukon felüli zöld színt kaptak a térképen. Módszertanilag még bizony eléggé kezdetlegesnek mondható első nemzetiségi térképünk...

Tíz évvel később, 1896-ban, a magyar államiság ezredéves országos kiállítása alkalmával a Statisztikai Hivatal kiadott egy atlaszt *Magyarország kulturális és gazdasági állapotát feltűntető térképek és grafikonok sorozata* címen. A huszonegy darab 50×35 cm méretű térképet tartalmazó mű nyolcadik lapja *Magyarország etnográfiai térképe* volt, amelyen az 1890-es népszámlálás adatai alapján a nemzetiségeket hét színnel ábrázolták. A szép térképsorozat nemcsak a kiállításon szerepelt, hanem az oktatási kormányzat megküldte minden iskolának is. A nemzetiségi viszonyok bemutatását olyan fontosnak tartotta a korabeli politika, hogy Balogh Pál *A népfajok Magyarországon* című művét 1902-ben maga a közoktatásügyi miniszter adta ki. A mű számos térképmelléklete között van olyan is, amelyik a nemzetiségek területi elterjedését tünteti fel. Módszerében még ez a munka is meglehetősen kiforratlan, és inkább csak statisztikai ábrázolásnak tekinthető.

Igaz, Balogh Pál a néprajzi térképek szerkesztését illetően még nem kaphatott útmutatást a kor jeles geográfusaitól, hiszen műve négy évvel megelőzte a *Brózik Károly* (1849–1911) szerkesztette *Nagy magyar atlaszt*, amelybe *Cholnoky Jenő* (1870–1950) tudományegyetemi professzor megrajzolta Magyarország néprajzi térképét, az atlaszt szerkesztőként jegyző Brózik pedig az egész Monarchiáét. (Szerkesztői hiba, hogy a két térkép egyező területei lényeges ellentmondásban vannak egymással.) Cholnokynak ez az 1906-ban megjelent, de valószínűleg sokkal előbb tervezett néprajzi térképe Balogh művéhez képest már figyelemreméltó módszer-

tani fejlődést mutat. Tudománytörténeti vita, hogy Cholnoky ennek az atlasznak néprajzi térképét tervezte-e előbb, vagy azt, amelyik 1902-ben Kogutowicz *Teljes atlasz*-ában is megjelent. Az utóbbi térkép ugyanis az 1900-ban kiadott *Iskolai atlasz*-ból fejlődött ki, viszont a *Nagy magyar atlasz* egyes lapjait már 1901-ben bemutatták a Magyar Földrajzi Társaságban, de a teljes mű csak 1906-ban jelent meg. Cholnokynak a *Teljes atlasz*-ban publikált munkája az 1900-as népszámlálás adatai alapján készült. Az 1:2,4 millió méretarányú térképen nyolc nemzetiséget különböztet meg, a többi *egyéb* néven összevonja, valamint a horvátokat és horvátországi szerbeket sem választja el egymástól. További probléma, hogy a lakatlan területeket nem hagyja ki az ábrázolásból, így a nemzetiségek elterjedése és a színezett térképi terület nincsen arányban. Mindezek ellenére ezt kell az első olyan magyarországi nemzetiségi térképnek tekinteni, amelynek már nemcsak komoly statisztikai alapjai vannak, hanem kartográfiában jártas szakember is készítette!

A 20. század fordulóját követően annyira a politikai viták előterébe került a nemzetiségi kérdés Magyarországon, hogy a tényleges helyzet bemutatására a közoktatási miniszter szükségesnek tartotta az iskolákat néprajzi falitérképpel is ellátni. Így keletkezett 1909-ben a Magyar Földrajzi Társaság javaslatára miniszteri megbízásból *Bátky Zsigmondnak* (1874–1939) *A magyar szent korona országainak néprajzi iskolai falitérképe*. Az 1:600 ezer méretarányú térképet a Földrajzi Intézet adta ki. Még ez is az 1900-as népszámlálás adataira épült. Bátky községhatáros felbontásban dolgozott, olyan részletességgel, mint előtte még senki sem. Egy község színterületeiből csak akkor maradt el valamely nemzetiség, ha aránya ott a lakosság 10%-a alatt maradt, sőt

Budapesten még ezen érték alá is mentek. Ilyen részletes térkép szerkesztéséhez még ez a méretarány sem volt elegendő, ezért a tervezés a lényegesen nagyobb méretarányú 1:260 ezres közigazgatási térképen történt, és ezt kibővítették a kinyomtatott térkép számára. Ez a falitérkép volt az első kísérlet arra is, hogy bizonyos lakatlan területeket kihagyjanak a színezésből (általában a 800 m-es szintvonalon felüli régiókban fekvő erdőségeket, amely magasságon felül alig néhány település volt található a régi Magyarország területén). Először Bátky törekedett arra, hogy a lakosságszámot és a lakott területeket egymással arányba hozza. Ő választotta el először egymástól a horvátországi szerbeket és a horvátokat, akiket a statisztika addig nem különböztetett meg. Térképén összesen tizenkét nemzetiséget ábrázolt, és a térkép két sarkában egy, a nemzetiségek arányát bemutató grafikon és egy Cholnoky által szerkesztett népsűrűségi térképet helyezett el. Néprajzi térképéhez magyarító füzetet is csatolt. Bátky később az 1910-es népszámlálást is feldolgozta, és ez a kis térképe számos atlaszban megjelent. Ez a térkép látható például a Kogutowicz-féle iskolai atlaszok későbbi kiadásában is.

Az etnikai térképek kérdése a nemzetiségi megyékben is időszerűvé vált, ezért nem egy megyében készültek ilyenek. Bár nagyobb részük csak kéziratban maradt, néhányat kiadtak, például 1911-ben Arad megyéét.

Az I. világháború lezárásától a II. világháborúig

Az I. világháború megrázkódtatásai szétrepesztették az államrendszert. Megindult a harc a határok átrendezéséért. A térség feladatlan etnikai feszültségei már a világháborúban alkalmat adtak az antant hatalmaknak, hogy céljaiknak megnyerjék a Monarchia

területén élő elégedetlen nemzeteket. Feltámad Csehország és magával ragadja a Felvidéket, a román fejedelemségek 1856-ban újraszervezett állama megkapja Erdélyt, a világháborút kiprovokáló Szerbia pedig a dél-magyarországi vidékeket (Glatz, 1996). Magyarországon a kormányzati hatalom szétmállott. A magyar államszervezetet a győztes antant hatalmak igényeinek megfelelően konszolidálták, az új államhatalom pedig aláírta a békeszerződést. 1920-ban szétdarabolták Európának ezt a tartós államterületét.

A felosztás 23,4 millió lakost érintett: 300 ezer került Ausztriához, 3,5 millió Csehszlovákiához, 5,3 millió Romániához, 4,1 millió Jugoszláviához, ahová Horvát-Szlavónország is került 2,6 millió lakossal. Magyarországnak az összmagyarság alig kétharmada, 93 ezer km²-en 7,6 millió lakosa maradt.

Az I. világháború után szétzilált országban rövid idő alatt a néprajzi, illetve nemzetiségi térképeknek egész sora készült. Ezeknek jellemzője – írja Fodor –, hogy valamennyi keresi azt a módszert, amellyel igazságosan lehet ábrázolni Magyarország nemzetiségeinek térbeli eloszlását, a néprajzi határoknak a valóságban a legtöbb helyen való elmosódását, a magyarság néprajzi szigeteit a nemzetiségi vidékeken, és a területek igazságos néprajzi megoszlását, aminek képét a lakatlan területek vagy a különböző sűrűn lakott területek nem torzítják el (Fodor, 1952–1954).

Az első világháborút követő összeomlás idején a legjobb magyar geográfusok álltak készen egy részletes néprajzi térkép elkészítésére, amelyet a közelinek látszó béketárgyalásra szántak. *Téleki Pál* (1879–1941) indítványára *Kogutowicz Károly* (1886–1948), *Bátky Zsigmond* és *Littke Aurél* (1872–1944) vettek részt a szerkesztésben, de a munkálatokba később más geográfusok is bekapcsolódtak. A kiváló

szakemberek munkájukhoz a Monarchia 1:200 ezres méretarányú topográfiai térképművét választották térképi alpnak, és e térképmű lapjaiból az Államnyomdában, hasonló méretarányban, de már magyar helynevekkel, negyvenöt szelvényt sokszorosítottak. Vállalkozásuk rendkívüli méretére jellemző, hogy a lakosság adatfelvételében nemcsak az ország minden egyes településéig, hanem ezen túlmenően a százfős lélekszámú lakott helyek adataiig mentek le. Az egész térkép 13 ezer települést és még további hétezer lakott helyet jelöl. (Horvátországot nem vonták be az adatfelvételbe.) A negyvenöt térképlapon százezernél több köralakú térképlelet kellett elhelyezni a népesség ábrázolására. Az értékarányos körök ötven, száz, ötszáz és ezer lakost jelölnek. A szerkesztők arra is gondot fordítottak, hogy a jeleket a település alakjának megfelelően, a település kontúrján belül helyezték el. Csak Budapestnek, Pozsonynak, Sopronnak, Szombathelynek, Győrnek és Temesvárnak volt több lakosa, mint amennyi a település rajzának térképi felületén ábrázolható volt, így a körjelek egy része ezeknél kívül került a város határára. A kéziratos térképet huszonöt-harminc rajzoló készítette, és huszonhárom példányban készült el. Valamennyi megkülönböztethető nemzetiség kézi festéssel külön színt kapott. Ez akkor a világ legnagyobb méretarányú és legnagyobb méretű néprajzi térképe volt! Soha, egyetlen térkép sem ment el a százfős lélekszámú lakott helyek részletességéig. Ez az egyik nagy jelentősége ennek a munkának. A másik az, hogy ezzel megoldódott a legfőbb módszertani probléma: ugyanis nagy térképi pontossággal maradtak ki az ábrázolásból a lakatlan területek, és így kitértek a népsűrűségi viszonyok. Mindenkori dicsősége marad a magyar kartográfiának ennek a nagy néprajzi térkép-

nek ilyen rövid idő, pár hét alatti előállítás! Ez a korabeli nemzetközi szakirodalomban nagy feltűnést keltet. Mivel a mű csak kevés kézirat példányban készült, ezért felmerült az igény, hogy a térkép nyomtatásban is napvilágot lásson.

A térkép nyomtatásban a Földrajzi Intézet kiadásában kicsinyítve jelent meg. A térkép címe: *Magyarország 1:300 000 néprajzi térképe. Dedinszky Vladimír, Ferenczi István, Halász Gyula, Herbst Ernő, Kogutowicz Lajos, Littke Aurél, Madarassy László, Marczell György, Schmidt Tibolt, Steiner Lajos közreműködésével szerkesztették Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly.* Ez Magyarország legnagyobb nyomtatott néprajzi térképe, amely francia és angol kiadásban is megjelent.

Ennek a nagy térképnek szinte területi kiegészítése az 1919-ben *Györffy István* (1884–1939) saját kutatásai és személyes adatgyűjtése alapján szerkesztett *A moldvai csángók néprajzi térképe.* A néprajzkutató egyetemi tanár kilenc fokozatban, 10%-os lépcsőkben ábrázolja a csángók arányát az egyes falvakban. Ahol nem érte el a csángók száma a 10%-os küszöböt, ott aláhúzta a helynevet. A mű helyet kapott az első világháborút lezáró béketárgyalásokra kiadott térképek között.

A kartográfia területén is kiváló geográfus szakember, *Teleki Pál* 1918-ban *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján* című műve szerkesztésénél egy módszertani újdonsággal jelentkezett (Teleki, 1935). Az 1910-es népszámlálás alapján szerkesztett 1:1 milliós térképén arra törekedett, hogy a nemzetiség számaránya és a lakott területük aránya közötti viszonyt megjelenítse, hogy így a népsűrűség is kitűnjék a lakatlanul maradt terület nagyságából. Térképén minden járás területéből csak annyi mm^2 térképi felületet töltött ki az ott élő nemzetiségek színével, ahány száz

fő élt ott. Tehát térképén minden mm^2 száz lakost jelent. Ahol a népsűrűség nem érte el a száz főt, ott bizonyos nagyságú terület fehéren, azaz lakatlanul maradt. Így jól kitűnik például a hegyvidékek ritka lakossága. Viszont ahol meghaladja a száz fő/km² értéket a népsűrűség, például a városokban, ott a lakosság szám nem fér bele a település térképi vonatkozási felületébe. Teleki ezt a problémát úgy oldotta meg, hogy a népesség számát mértani idomokba rendezve helyezte el a város körül, azaz nem mindenütt jelenik meg a lakosság pontosan azon a területen, ahol a valóságban él. Mivel nem pontos helyén van minden nemzetiséget jelölő színfolt, ezért inkább csak kartogramnak tekinthetjük a művet. Néprajzi határok kijelölésére tehát nem alkalmas, de az ország vagy egyes részei igazságos és valóságos nemzetiségi képeinek megítélésére egyszerűen megfelel, mert egyetlen nemzetiség sem kapott arányán felüli vagy aluli színfoltot. A munka, amely tizenkét színnel jeleníti meg a nemzetiségek képét, számos kiadást ért meg. Megjelent magyar, német, francia és angol szöveggel is, és ez volt az egyetlen térkép, amelyet az 1920-as párizsi béketárgyaláson megtekintettek. Ott kapta a nevét is a magyar nemzetiséget jelölő színről: *carte rouge.*

Ugyancsak a párizsi béketárgyalásokra készült az a hat térkép, amelyeket a román kormány által benyújtott *erdélyi néprajzi térkép* cáfolatául szántak. Ezek a *Fodor Ferenc* (1887–1962) kiváló kartográfus és történész szerkesztésében készült lapok is részei voltak a magyar béketárgyalási anyagnak.¹ Érdekes-

¹ A hat térkép a következő: *Románok a Kárpátok és a Tisza között*, a románok által benyújtott, de helytelen adatokat tartalmazó térkép másolata. *Románok a Kárpátok és a Tisza között*, a valós adatoknak megfelelően. *Románok a Kárpátok és a Tisza között*, azon terü-

ség, hogy a térképlapok 1937-ben kisebbitett formában újra megjelentek a *Földrajzi Közleményekben*, amikor is *Teleki Pál* szakmai vitába bocsátkozott *Someșan* román statisztikussal, aki megtámadta a *carte rouge* nemzetközi szakirodalomban elismert szerkesztési módszerét (Kish, 1987).

A béketárgyalásokat segítő jelentette meg 1919-ben *Magyarország néprajzi térképét* két jó szándékú amatőr is, *Dörre Jenő* vasúti főmérnök és *Lux Ernő* vasúti felügyelő. Az 1:900 ezres méretarányú térképükön az 1910-es népszámlálás adatait hasonló módszerrel ábrázolták, mint az 1:200 ezres kézirat nagy térkép néhány hónappal korábban, de a kisebb méretarány miatt térképükön a kör alakú jelek már ezer lakost jelölnek. A szerkesztésében korrekt munka azonban komoly térképvasvási nehézséget okoz, mivel a szürke alapnyomású térképen pl. a román nemzetiséget kékeszürke színnel jelenítették meg.

Az 1918–1919-es évek utolsó, immár hetedik néprajzi térképét a Magyar Földrajzi Intézet adta ki. Az 1:1 milliós méretarányban készült hosszú című munka: *Magyarország néprajzi térképe. Az 1910. népszámlálás alapján. Nemzeti többségek, kisebbségek, népsűrűség. Móricz Miklós tervezte népsűrűségi térkép alapján szerkesztette Kogutowicz Károly.* Az abban az időben már Szegeden geográfus egyetemi tanár Kogutowicz nem éppen sikeres szerkesztői elve az volt, hogy minden település annak a nemzetiségnek az alapszínét kapja, amely a település lakosságának az 50%-át meghaladta. Ahol nem volt abszolút többségű nemzetiség, ott az alapszínezés elmaradt,

letek feltüntetésével, ahol a nyelvhatárokon a románok helytelen színezést alkalmaztak. *Románok a Kárpátok és a Tisza között* a népsűrűségi viszonyok figyelembevételével. *Magyarok a Kárpátok és a Tisza között. Nemromán lakosság a Kárpátok és a Tisza között.*

a település területét fehéren hagyta. Így az ország területe magyar többségű, nemzetiségi többségű, és semleges területekre különült el. Csak hat nemzetiséget különböztetett meg színnel, a többiek az *egyéb* kategóriába vonták össze. A többséget mutató területek népsűrűségét az alapszínezés négy tónusfokozata adta meg: a 0–25 fő/km² területeket pontozva, a 25–45 közöttieket vonalkázva, a 45–64 közötti értékeket rácsosza, a 64 fő/km² felettieket pedig tele színnel ábrázolta. Térképén tehát Kogutowicz a nemzetiségi többség szerinti területeket különböző színekkel, a népsűrűségük szerinti besorolásukat pedig a színek különböző raszterfokozataival jelenítette meg. A térképi képet tovább terhelte, mert még a települések kisebbségi lakosait is (0–1500 főig) saját színüknek megfelelő, változó alakú, és a népsűrűség szerint változó nagyságú jelekkel ábrázolta. Így a térképen az egyes területek többségben lévő nemzetiisége a színről, népsűrűsége a színfokozatról, kisebbségeinek száma és hovatartozása pedig a jelek alakjáról és színéről olvasható le. Kogutowicz Károly kiküszöbölte ugyan a lakatlan területek sokat vitatott problémáját, és valóban a népsűrűség alapjára vezette vissza a nemzetiségi térkép ábrázolását, de annyira túlbonyolította a színeknek és a színek tónusértékeinek a jelekkel való kombinálását, hogy térképe szinte áttekinthetlenné vált. Kitűnt ugyan az ország középső, magyarlakta területeinek magasabb népsűrűsége – írja *Fodor Ferenc* –, de eléggé élesen rajzolódott ki a nemzetiségi többségek határvonalai is, amit pedig akkor politikai okokból inkább kerülni kívántak.

Mai szemmel nézve szinte hihetetlen, hogy az I. világháborút követő rövid idő alatt Magyarországnak hét nemzetiségi térképe jelent meg. Ha azonban behelyezzük ma-

gunkat a korabeli politikai viszonyokba, ez korántsem meglepő. A nemzetiségek Kárpát-medencei területi elhelyezkedésének kérdése szoros kapcsolatban volt az akkor kialakított államok politikájával – és nemcsak a magyarságnál, hanem főleg Erdély vonatkozásában a románságnál is. Itt elég *Rónai András* 1942-ben publikált tanulmányára utalni. Ebben az első és második világháború közötti időszakban, illetőleg azt kissé megelőzően kiadott 29 (!) román nemzetiségi térkép leírását adta (Rónai, 1942).

Magyarország felosztása után csökkent az érdeklődés a néprajzi térképek iránt, de 1927-ben, feléledvén a revíziós remények, újra rájuk terelődött a közönség figyelmé. A reményt kiváltó esemény: 1927 tavaszán megszűnt az antant katonai ellenőrzése, a nyár elején Lord Rothermere *Magyarország helye a Nap alatt* címmel cikket írt a *Daily Mail* angol lapban. A cikkekre válaszul augusztusra elkészült a magyar nép köszönetét tolmácsoló, huszonhat kötetben 1,2 millió aláírást tartalmazó hálairat a lordnak. Az érdeklődést kihasználva *Kogutowicz Károly* még ebben az évben kiadta új művét *Magyarország néprajzi térképe* címmel. Az 1:1 milliós méretarányú térkép időszzerű megjelenése miatt jól fogyott az üzletekben, de szinte azonnal kiváltotta a szakmai körök súlyos kritikáját. Sőt még azt a vádat is kihívta, hogy – bár jó szándékúan – a magyarság bemutatására kifejezetten káros térképi ábrázolást alkalmazott. *Kogutowicz* módszere az volt, hogy az egész országot a nemzetiségi többség színeivel raszteresen világosabb tónusú területekre bontotta, és ebből a színezésből csak a magasabb hegységek területét hagyta ki. Ezzel a módszerrel valósággal szétosztotta nemzetiségileg az országot – írja a térkép értékelésében *Fodor Ferenc*. A többség színével raszterezett területen a tele-

pülések nemzetiségi lakosságát pedig a tele színű karikák és pontok szinte „foltszerűen” jelenítették meg. Ezzel *Kogutowicz* – kritikusi szerint – végzetes hibát követett el, mert ezek a „foltok” a település területével és a lakosság számával is arányosak, és így tévesen az ott élő nemzetiség számarányára lehetett következtetni, ebből pedig nagy hátrányok adódtak a magyarság rovására. Például Brassóban 4560 lélekkel több magyar lakott, mint Békéscsabán, de Brassó magyarsági köre mégis egyharmaddal kisebb, mint Békéscsabáé (Fodor, 1952–1954). A súlyos kritikákat *Kogutowicz* igyekezett elhárítani, de ez nem sikerült megnyugtató módon. Talán ez a fogadtatás volt az oka, hogy bár térképe előszavában *Kogutowicz* megígérte, 1:500 000-es méretarányban sosem jelent meg.

Érdekesség, hogy ezekben az években a néprajzi térképek annyira a köztudatban voltak, hogy még az *Allami Térképészet* két jeles munkatársa, *Scharf Nándor* és *Turner Ferenc* által készített domborművű térképnek is megjelent 1928-ban a néprajzi színezésű kicsinyített papírnymat változata.

A következő évtizedben, a revíziós reménységek hanyatlásával, a nemzetiségi térképek iránti érdeklődés megcsappant. Változást a nagyközönség érdeklődésében csak a II. világháború határkiigazításai hoztak, ekkor kerültek ismét előtérbe a Kárpát-medence etnikai képét bemutató térképek.

Fodor Ferenc a külügyminisztérium tudományos osztályán folytatta a *Teleki Pál* 1918-as néprajzi térképének megszerkesztésével megkezdett munkát, és néhány év alatt ugyanazzal a módszerrel elkészítette Horvátország, Ausztria és a szomszédos területek, Bosznia, Szerbia, Románia, Lengyelország, Németország és Olaszország határos részeinek néprajzi térképét. A munka sokáig kéziratban ma-

radt, de 1938 májusában 1:2 millióra kisebbítve *Carte ethnographique de l'Europe Centrale. Carte élaborée sous direction du Prof. G. Berry* címmel párizsi és londoni kiadásban is megjelent. A térkép tizenhét nemzetiséget ábrázol; a területről készített néprajzi térképeken még soha nem tüntettek fel ennyit.

Az 1940-es évben négy néprajzi térkép jelent meg. A sort a régi kéziratok kétszázszázteretű térkép 1:500 ezerre kicsinyített kiadása, az *Ethnographical Map of Hungary in the Year 1910 – Zs. Bátky – K. Kogutowicz – Count P. Teleki* nyitotta az Államtudományi Intézet kiadásában. Ennek mintegy folytatása volt, módszerében is, az 1:750 ezres méretarányú *Nationality Map of the Territory of Hungary according to the Census of the Years 1930–1939*. Az Erdélyért folytatott küzdelem terméke a *Trianon előtti Magyarország Romániához csatolt területének és a határ menti megyéknek néprajzi térképe*. Az 1:800 ezres méretarányú térképet *Tarnóczi (Turner) István* szerkesztette. Az 1910-es népszámlálás települési adatai alapján készült munka minden település karikája fölé az illető nemzetiség színéből annyi mm²-t rajzolt, ahányszor 200 lakosa volt a helyiségnek. Az *Irmédi-Molnár László*, *Lipthay Béla* és *Turner Ferenc* közreműködésével készült mű egyike a legmegbízhatóbb néprajzi térképeinknek. Nem mondható ez el az 1:280 ezer méretarányban készült *Carte ethnographique de la Transylvanie* lapról, amelynek – bár kiadólul párizsi és londoni cégek vannak feltüntetve – nincsen semmilyen tudományos értéke, csupán propagandakiadvány, de annak is ügyetlen. (Erre példa, hogy a lakatlan területeket a magyarság jelzésére használt vörös szín vonalkázott felületeivel tölti ki.) Három évvel később, 1943-ban jelent meg *Jakabffy Imre* és *Rónai András* szerkesztésében *Közép-Európa nemzetiségi térképe* 1:1 millió méretarányban.

A térkép egy nagyobb lélegzetű munka fellevezetője volt. *Rónai András* az 1945 tavaszán magyar és angol nyelven kiadott *Közép-Európa atlaszában* a terület nemzetiségi megoszlásának 1930 körüli népszámlálások szerinti adatait huszonegy (kb. 1:6,25 millió méretarányú) térképlapon dolgozta fel.²

Rónai Közép-Európa atlaszával lezart egy gazdag korszakot. Ha csak *Réthy* térképétől kezdve számoljuk is, alig több mint fél évszázad alatt tizenhét (!) néprajzi térképünk jelent meg, nem számítva a Statisztikai Hivatal hivatalos kiadványainak kisméretű nemzeti térképeit, és a belső használatra rajzolt nagyobb nemzetiségi kartogramokat.³ Idézzük erről *Fodor* értékelését: „Magyarországnak földrajzi és néprajzi helyzetéből tökéletesen érthető és megmagyarázható, hogy a néprajzi, helyesebben nemzetiségi kartográfia terén ennyit termelt, ennyit kísérletezett módszerekkel, és annyira előrehaladt, mint aligha más nemzet térképírói.”

A II. világháború végétől napjainkig

A II. világháborút követő szocialista időszakban a földrajznak mint diszciplínának fokozatos háttérbe szorításával, a honismeretnek a magyar állam aktuális területére való szűkítésével megszakadt az egységes Kárpát-medencei szemlélet folyamatossága. A kizárólag csak a „baráti szomszéd népek” érzékenységére ügyelő évtizedekben még az új államhatárt átlépő tájak átnevezésére is sor

² Az alig öt év munkájával összeállított atlasz utolsó lapja 1945. március 15-én került le a nyomdagépről Balatonfüreden, az Államtudományi Intézet kitelepítési helyén. Az eredeti atlasz nem jelent meg, de a mű digitális faksimile feldolgozását az ELTE Térképtudományi Tanszéke 1993-ban elkészítette, és a Szent István Társulat – Püski Kiadó kiadta.

³ Ennél többet csak a román kartográfia hozott létre néhány évtized alatt.

került.⁴ Viszont néprajzosaink, annak ellenére, hogy nem vállalkoztak térképi megjelenítésre, ezekben az évtizedekben sem mondtak le a Kárpát-medence egységként kezeléséről (Kósa – Filep, 1975; Paládi-Kovács, 1977).

Az 1990-es rendszerváltozást követően a tudományos élet és a társadalom egyre szélesebb rétegei igénylik a Kárpát-medence néprajzi képeinek ismét egységben való szemlélését. Az eltelt két évtized kelet-közép-európai népességváltozásait, a Kárpát-medencében lejátszódó etnikai folyamatokat az *MTA Földrajztudományi Kutatóintézete* folyamatosan vizsgálja, és térképeken szinte monitorozva dolgozza fel a népesség alakulását (Kocsis et al., 2006). A vizsgálatok eredményét 2006-ban publikálták ötvenkét térképen, tizennégy táblázatban, tizenkilenc melléklettel, és csatoltak hozzá egy 131 színes etnikai térképet és az intézet 1997–2005 között megjelent magyar és angol nyelvű Kárpát-medencei etnikai térképsorozatát tartalmazó CD-t.

A Kárpát-medence területén élő népesség száma a 20. század utolsó évtizedében 30,2 millióról 29,4 millióra csökkent. A csökkenés oka egyrészt az általánossá vált természetes fogyás, másrészt a gazdasági, illetve a délvidéki háborús okokra visszavezethető migrációs veszteség. A Kárpát-medence egymilliónál népesebb etnikumai közül csupán a *horvátok*, az *ukránok* és a *szlovákok* lélekszáma gyarapodott, a *magyarok*, a *románok* és a *szerbek* vi-

⁴ Ekkor született például az Észak-borsodi-karszt, majd az Aggteleki-karszt elnevezés a Gömör–Tornai-karszt Magyarországon maradt részére, vagy a Zempléni-hegység elnevezés az Eperjes–Tokaji-hegység Zemplénben fekvő részére.

szont nem tudták 1991 körüli népességszámukat megőrizni. A kisebb etnikumok: a *németek*, *csehek*, *oroszok*, *bosnyákok* lélekszámát ebben az időszakban főként anyaországuk felé mutató jelentős kivándorlásuk csökkentette. Még szomorúbb a kép egy hosszabb időszakot, az 1941–2001 közötti periódust tekintve. E hat évtizedes időszakban a súlyos népmozgalmi veszteségeik miatt a *magyarok* és *németek* össznépességen belüli együttes aránya 56,7%-ról 41%-ra csökkent. Ez idő alatt a Kárpát-medencében magukat németeknek vallók aránya csaknem *ötödére* zuhant, s a magyaroké is 4,25%-kal csökkent.

Az ezredforduló népszámlálási adatai alapján a Kárpát-medence jelentősebb etnikumai a *magyarok* (11,7 millió, 39,7%), a *románok* (5,5 millió, 18,5%), a *szlovákok* (4,7 millió, 16%), a *horvátok* (2,8 millió, 9,6%), a *szerbek* (1,5 millió, 5,1%), az *ukránok-ruszinok* (1,1 millió, 3,8%) és a *cigányok* (0,6 millió, 2%). A magukat magyar nemzetiségűnek vallók közül 9,3 millióan Magyarországon, 1,4 millióan Erdély, 520 ezren Szlovákia, 290 ezren a Vajdaság, 151 ezren a Kárpátalja, 15 ezren Horvátország pannon területeinek, 6,6 ezren az Órvidék és 5,4 ezren a Muravidék lakói.

Tényadat a kisebbségi autonómia kérdéseivel foglalkozóknak, hogy a románoknak és a szlovákoknak 1,3%-a, illetve 2,2%-a él kisebbségi sorban, míg a medence őshonos magyarságának több mint ötöde, 2,4 millió fő lakik a magyar állam határain túl.

Kulcsszavak: *Kárpát-medence, etnikai térképek, nemzetiségek, népszámlálási adatok, területi megoszlás*

IRODALOM

- Fodor Ferenc (1952–1954): *A magyar térképészet*. Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest. A Térképészeti Közöny 15. külömfüzete
- Glatz Ferenc (1996): *A magyarok krónikája*. Officina Nova, Budapest
- Kish, George (1987): Paul Teleki 1879–1941. In: Freeman, Thomas Walter (ed.): *Geographers Bibliographical Studies* II. Continuum International Publishing, 139–143.
- Klinghammer István – Pápay Gy. – Török Z. (1995): *Kartográfia-történet*. ELTE Eötvös, Budapest
- Kocsis Károly – Bottlik Zs. – Tátrai P. (2006): *Etnikai térfohnyamatok a Kárpát-medence határainkon túli ré-*

- gióiban (1989–2002)*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézete
- Kósa László – Filep András (1975): *A magyar nép táji-történelmi tagolódása*. Akadémiai, Budapest
- Paládi-Kovács Attila (1977): A magyar nép tagolódása. *Ethnographia*, 88, 485–488.
- Rónai András (1942): *Rumänische ethnographische Landkarten und ihre Kritik*. Államtudományi Intézet, Budapest
- Teleki [Paul] Pál (1935): Un système de cartes ethnographiques et son emploi pour des régions de densités différentes. In: *Comptes rendus du Congrès International de Géographie Varsovie*. 279–283.

